

Күриш сөз

Керим Решидов 1905 сенеси январь 21де Кезлев уездининь тамам меркезинде ерлешкен буюк ве орта аллы Джаманакь коюнде дюньягьа келе. Достане ве эмексевер койлюлер Фадьме Эмира меткьызы ве Абдурешит Таирогьлу Решидовларнынь кьоранта сында догьган бу баланынь балалыгы сойсопу ве омюрликюрекке яткан Кьырым чёллери арасында кече. Онынь бир агьасы — Фетта, 4 кьардашы: Азиз, Меннан, Ваид, Абхаир ве бир кьыз кьардашы Ребия ола. Уйкенлери даима кичкенелерине ярдым этелер. Анаба балары кечинген сонь Ваид ве Абхаир Керимнинь кьорантасында оселер. Агьасынынь тербиеси алтында Меннан эрте шиирлер кьа ралап башлай ве атта оларны айны Меннан Джаманакьлы тахаллю синен имзалай. Оларнынь эписи бильгиге ынтылалар, тек зенаат саиби олмакь дегиль де, халкьына, ватанына файдалы олмакьны арз эткенлер. Агьасына ошап Абхаир ве Ребия оджалыкь зенаатыны куте рек, омрю бою мектепте чалышалар. Окьувязыгьа ынтылыш, китап севгиси, дюньябакьышыны эп кенишлетмеге тырышув Джаманакь асыллы бу инсанларнынь эсас хасиети олып кьала.

Кой мектебини битирген сонь Керим Акьмесджит (эвельки Тотай кой) педтехникумында, 1929 сенесинден башлап исе Акьмесджит пединститутындаки кьырымтатар тили ве эдебияты факультетинде окьуй. Оны битирген сонь айны институтнынь эдебият кафедрасы янындаки аспирантурада кьалдырылып, «Кьырымтатар халкь шаири Шамиль Токьтаргьазынынь ичтимаийэдебий фаалиети» мевзусын даки намзетлик диссертациясына башлай. Оны 1937 сенеси Кьазан девлет педагогика институтында мувафакьиятнен кьорчалай.

Пайтахтта кьайнаган яшайыш: эдебий акьшамлар, жанлы ком сомол музакерелери, театр премьералары, янью китапларнынь нешири — булар явашяваш адетке кирип, Керимнинь илеридеки

омюр тарзыны белгилеп башлай. 1924 йылындан итибарен «Еңы дюнья», «Яш кьувет», «Къызыл Къырым» газеталары, «Илери», «Эде бият ве культура» ве «Совет эдебияты» журналларынынъ саифеле ринде К. Джаманакълынынъ бир чокъ шиирлери басылып тура. 1927 сенеси «Азатлыкъ йырлары», 1940 сенеси «Айнени» шиирий джыйын тыкълары ве башкъалары дюнья юзю коре.

Бу девирде яратылган шиирий мирасыны козьден кечирир экен, мундериджеси ве услуби не дередже деньишкенини сечмек къо лайдыр: эгер 1920инджи сенелери оларда къою ренклернен ишлен ген табият, къырымтатар коюнине яшайышы ве онынъ яны аяткъа ынтылувы устюн кельсе, 1930ынджи сенелернинъ сонъуна таба тешвикъат ихтирасынынъ эп кенишлегенини коремиз. Оларда саде лик, кой инсанынынъ табияткъа якъынлыгы киби дуйгъулардан асыл олган эвельки эстетик усуллардан вазгечюв козетиле, публицисти каджылыккъа мейиль дуюла. Шиирлери эп партиянынъ къафиелен ген чагъырувлары ве шиарларына бенъзешип кете. Оларнынъ буюк къысмы матбуатта басылып, муим девлет байрамлары ве кунълерине багълана. Меселя, айнени услубинде язылган «Анайнынъ йыры» шииринде Сталиннинъ образы пейда олып, о, аятнынъ ферасетли оджасы, советлер девлетининъ эр анги баласыны кучлю ве джесюр этеджек насылдыр бир тылсымлы зат киби тасвирлене.

К. Джаманакълынынъ ильк шиирлериндеки оригиналлик тюслери, эндиэнди шиириет ёлуна чыкъаяткъан яшнынъ бедий дуйгъулары ерини услубиетине биле тесир этиджи яны мундеридже ала. Иште, партиянынъ сырадаки шаирининъ къадери бойледир даа. Затен онынъ дженктен эвельки назмиетинде энъ дегерлиери оларакъ Къырым табияты, севги мевзусындаки базы шиирлерини косьтермек мумкюндир. Бу сырада айрыджа къайд этмели ки, Керим Джаманакъ лынынъ атта 1974 с., яни Сталинден сонъ кельген девирде чыкъарыл гъан шиирий джыйынтыгына биле Э. Шамъизаде онынъ Къырым ве Къара деньиз анылган эсерлери ве сатырларыны кирсетип ола магъан. Шуралар системасы халкъымызнынъ сюрюльмесине даир меселелернинъ кутле тарафындан котерильмесини токътатмагъа девам эткен.

...1931 сенеси Керимнинъ омрюнде догъма Къазанлы бир гузель — Рашида пейда ола. Сонъкиси бундан эвель буюк авеснен Къазан къуруджылыкъ институтында аля окъуй, институтнынъ ичти майи ишлеринде фааль къатнаша, амма комсомолгъа оны къабул этмейлер. Бу да четте турсын, кулакнынъ къызы олгъаны ичюн о,

экинджи курста экен, институттан къувула. Бу ал генч къыз ичюн такь дирнинь ильк агьыр дарбеси ола. Къоранта музакересинде бу къызны Акьмесджитке, Амина тизесине ёлламакъ къарары алына. Сойлары оны сыджакь къаршылайлар, Рашида башындан кечкен шейлерден явашяваш узакьлашып башлай, «Крымводхоз»гьа ишке сызиджы олып кире. Къазанлы яш дюльберге, Джаманакь коюнден олып, бу вакьытта артыкъ корюмли комсомол шаири киби танылгъан генч назар быракьа. Олар достлашалар, корюшип башлайлар. Саатларджа Акьмесджитни кезинелер, Салгьырнынъ джуйрукь сувуна севинелер, Къырым ялыларынынъ дюльберликлерини сейир этелер. Генч шаир севимли чёлю, Къара денъиз, севги акькъындаки шиирлерини окьуп бере. Бу кезинювлер оларнынъ эвленмесинен бите. Керим омюр аркъадашына окьумакь ичюн даима ярдым этеджегине сёз бере. Бойле этип, Рашида тек институтны дегиль де, вакьты келип, Москва даки Тимирязев академиясыны да битирип, биология оджасы ола. Олар К. Джаманакьлынынъ сонъки кунюне къадар бераберликте част лыбахты яшайлар, огьлу Ильдус, эки къызы — Фариде ве Нурияны осьторелер. Анабабаларындан мирас къалгъан китапкъа урьмет, бильгиге ынтылув, окьувгьа авеслик бу къорантада даима укюм сюрип, шимди де торунларынынъ аилелеринде девам этмекте.

1935тен 1937сине къадар К. РешидовДжаманакьлы Акьмесджит педиститутында оджалыкъ эте. Тамам бу вакьытта о, тюрю районларгьа чыкькъан студентлернинъ фольклор экспедицияларына реберлик эте. Албуки, къырымтатар фольклорынынъ чешит тюрю нумюнелерининъ язылып алынмасы, кедайлар джедвелининъ тизиль меси нетиджесинде халкъ агьыз яратыджылыгьынынъ дегерли эсер лери сакьланып къала.

1930ынджы сенелер къырымтатар филологиясы ве фольклоршы наслыгьынынъ энъ фаджиалы девирлеринден бириди ки, «къуршун гьа тизильген несильнинъ» О. Акьчокьракьлы, Б. Чобанзаде, У. Бода нинский, А. С. Айвазов киби корюмли векиллери, буюк алимлери бирибири артындан ёкъ этилелер. Асыл олгъан бошлукьнынъ акьы бетини янъы дюнья къурмагьа тутунгъан партия мемурлары тасавур эткен экенлерми?! Амма тарихнынъ бу дегирменине яш несильнинъ векиллери де огьрайлар, яни талебелер, муайен бир манада уйкен несильнинъ ишини девам эттиргенлер, джумледен Акьмесджит пединститутынынъ мезунлары ве аспирантлары, ангилери ки, сонъра намзетлик диссертацияларыны къорчалап, А. С. Пушкин адына иль мийтеткъыкъат институтында чалышаджакьлар ки, олар арасында К. Джаманакьлы да ола. Янъы шараит муитинде халкънынъ медений

хатырасыны сакълап къалмакъ вазифеси тамам бу несильге тюше. Иджидий фаалиетини шириеттен башлагъан генч муэллиф къмиллик йылларында бар кучюнен миллий фольклорны топламакъ ишине берилип, чынъ ве манелер, халкъ масалларынынъ джиддий муте хассысы олып къала. 1930ынды сенелери яш алим («Яны дюнъя») газетасы, «Эдебият ве культура», «Совет эдебияты» журналлары ве иляхре ерлерде макъалелер бастыра ки, булар ярымаданынъ медений аятында бир янылыкъ ола. Оларгъа ве фольклор джыйынтыкъларына кириш сёзюнде миллий фольклорджылыгъымызынъ бир илим оларакъ темели тикильмекте ола. Бу материаллар арасында «Чынълар ве манелер. Кърымтатар фольклорынынъ биринджи джыйынтыгъы» (1936), «Бахтлы халкънынъ йырлары» (1940), «Чынъ ве манелер» (1940), «Масаллар. 1 том» (1941) джыйынтыкъларынынъ дегери зия деджедир.

Керим Джаманакълы 1937—1941 сс. А. С. Пушкин адына Къырым Ильмийтеткъыкъат институтындаки эдебият ве фольклор секторынынъ уйкен ильмий хадими олып чалыша. Бу вакъыттан итибарен о, профессиональ алимфольклорджы оларакъ фольклор ядикярлыкъларынынъ жанрджа таснифини ишлеп чыкъмакънен огърашыр экен, оларнынъ теткъыкъатына шу девир фольклорджылыгъынынъ эльде эткен теджрибеси нокътаиназарындан янаша. К. Джаманакълыгъа эсас масалларнынъ сюжетлери, образлары ве мотивлерини изаатламакъ керек оладжакъ. Компаративизм усулыны къуланаракъ о, оларнынъ къыясий талилини такъдим эте, айны заманда чынъ ве манелер арасындаки фаркънынъ ильмий талилини бере, ильк кере къырымтатар лирик дестанларыны айры жанргъа кирсете. Белли я, яш коммунист алимнинъ бу теткъыкъатлары о девир ичюн къаиде олгъан марксизмленинизм методологиясына базангъан ки, биринджи ерге фольклор метинлерининъ мундериждесиндеки сыныфлаштырув къоюла. Бу ал, бир тарафтан, теткъыкъатчыларны гъает тар къалыплар ве суний схемалар ичинде чалышмагъа, экинджи тарафтан исе, онынъ халкъ агъыз яратыджылыгъында мытлакъа демократия ве халкъчанлыкънынъ мевджутлыгъы акъкъындаки хулясалар чыкъармагъа меджбур эткен. Халкъ иджадынынъ энъ демократик жанрлары олгъан масал, чынъ ве манелернинъ бу хусусиетлери халкъ турмушыны пек яхшы бильген, онынъ къуванчы ве кедери, арзуниетлери ве умютини татып бакъкъан, бу алимге олдукъча якъын ве анылайышлы олгъан. Миллий эдебиятымызда корюмли ер туткъан У. Ш. Токътаргъазынынъ шириетинде де халкънынъ образы тамам бойле тасвирлене ки, Керим бу яыздынынъ бедий мирасы

сыны эппейи огренмеси четте турсын, теткыкыятчы оны там манада халкынынь темсильджиси, онынъ менфаатыны ифаделейиджи деп бильген. «...Бабам кырымтатар эдебиятынынъ классиги Токътар гъазы акъкындаки ишининъ башына чыкъкъан эди. О, Къазан педин ститутунда къорчаланмакъ керек эди, чюнки о вакыт Къырымнынъ озь спецсовети ёкъ эди. Ниает къорчалав куню етип кельди — 1937 с. майыс 14. Биринджи оппоненти оларакъ белли къазанлы алим Г. Нигмати сёзге башлап, бабамнынъ ишине юксек кыймет кесе ве ильмий теткыкыатыны девам этмесини тилей. Иш мувафакъиетнен къорчалана, амма йыларджа кергинлик ичинде чалышув нетидже синде асыл олгъан къуванчны илеридеки вакъиалар ёкъкъа чыкъара. «Филология илимлери намзети» ильмий севиесини о, та 1940ынджи сенеси А. С. Пушкин адына Къырым Ильмийтеткыкыат институтынынъ мураджаатындан сонъ ала — сонъкиси ВАКнынъ 1938 с. июнь 25ине аит ишбу ильмий севиени бермемек акъкындаки къарарыны лягъу этмесини риджа эте. ВАКнынъ бойле къарарына о замандаки олсун Татарстан, олсун Къырымнынъ ильмий ве ичтимай аятындаки умумий вазият себеп ола. Бу вакыткъа келип Галимджан Нигмати НКВДнынъ незарети алтында булуна ве, чокъкъа бармай, апсханеге быракъыла. Тамам бу вакытта илери гъаели адамларымызны мат буат саифелеринде бирибирине сытыштырув, бир чокъ алим, язиджи ве халкыны кыйгъыргъан фааль адамларны буржуа миллет чиликте къабаатлав аркетлерининъ невбеттеки далгъасы башланып, бу адиселернинъ сонъу агъыр репрессияларнен бите. Бу къоркъунчлы аллардан бабамны четте къалдырмайлар. К. Джаманаклы комсомол гъа 1926 сенеси кире, 1931де исе ВКП(б) азалыгъына сайлана. Амма оны бу тарафтан да джезалайлар. Бабамнынъ КПССке азалыгъы карточкасында партиядаки вакытына аит заманына даир «1937 сенесин ден 1940 сенесине къадар аралыкъ» киби кыыскъа бир язылар бар *(къызы Н. К. Эмирсуинованынь хатырлавларындан)*.

Керим Решидовнынъ У. Ш. Токътаргъазы, Умер Ипчи акъкындан даки эдебиятшынаслыкъ макъалелеринде кыйметли козетювлери ве метинлерининъ талили янынъда о йылары анъанеге чеврильген буржуа миллетчилигине мейильнинъ огюни алув огютлери ер ала. Эбет, матбуат саифелериндеки адий мефкюревий тартышув кескин сиясий тутушувгъа себеп олабильмесини 1930ынджи сенелернинъ сонъуна келип чокъ адам анълап башлай. Шунинъ ичюн, Керим Джаманаклынынъ дженктен эвельки мирасыны огренгенде, онъа тарихий муит черчивесинде янашмалы. «Белли я, бабамнынъ бутюн иджадий ве ильмий фаалиети тек девирнинъ махсулы дегиль, оны там

манада омюрге кечирюв мисали олгъан. Келинъиз, 1933 с. чекиль ген фоторесимге козь ташлайыкъ: мында анабабамлар Ялта пар кында раатлангъанлар арасындалар. Джиезленгенлер, чырайлары куле. Экисининъ де къолунда «Правда» газетасы. Бунысы тесадюфий шей дегиль. Анабабамлар Ленин ве Сталин гъаелерине бар гонъюлен берильгенлер, яны аятнынъ акъикъий къуруджылары олмагъа тырышкъанлар. Бу газета олар ичюн керчектен де акъикъат менбасы олгъан. Аилемиз бу газетагъа даима абуне олып кельген (бизлер — балаларгъа исе «Пионерская правда» ве «Комсомольская правда» газеталарыны яздырып ала эдилер). Олардаки малюматкъа джиддий янашув бар эди — «Правда»даки макъалелерни буюклеримиз окъуй ве музакере эте эдилер. Партиянынъ туткъан ёлу исе белли бир вакъыткъа дже шубеге огъратылмай эди» (*къызы Н.К. Эмирсуинова нынъ хатырлавларындан*).

1937 сенеси Керим Джаманакълы Языджылар бирлигине къабул этиле. Тамам бу вакъытта «Поэты Крыма» (1937), «Татарские писатели Крыма» (1940) джыйынтыкъларында онынъ рустилине терджиме этильген шиирлери дюнья юзю коре. Амма о заман ярыннынъ нелер кетиреджегини кимсе тахмин эталмагъан, чюнки эр бир адам озюнден къоркъкъан, эминсизлик ичинде яшагъан.

«1937 сенеси къыш геджелеринден биринде Керимни «чёрный ворон» алмагъа келип, оны Акъмесджитнинъ «Лубянкасына» алып кетти. Соргъу кечирелер, «халкъ душманларынен багъыны» сюрюшти релер, апсханеде бир къач афта туталар. Рашиданынъ бу куньлерде нелер чеккенини изаатламакъ биле къыйын!!! Джаманакълылар Керим Джаманакълынынъ акъикъий комсомол шаир олгъаны акъкъында мектюп язып, оны шу этрафтаки койлерде имзалатып, махсус органларгъа мураджаат этелер. Ким бильсин, бу мектюп энъ къоркъунчлысынынъ огюни алмагъа ярдым эткендир. Бабамнынъ къабаатыны тапып ве исбатлап оламагъанларындан сонъ оны къыйып йиберелер, амма анамнен берабер ичинден нелер кечиргенлерини тек Аллах биле! О девирдеки акимиятнинъ ийлекарлыгъы, урдымдуй мазлыгъы ве къанунгъа хор бакъмасы анабабамызнынъ юрегинде къавий ер алгъандыр. Олар бу машер куню акъкъында ич бир вакъыт тариф этмей эдилер. Анам тек 1970инджи сенелери ачылса керек, бу да уриет ве адалетнинъ ильк шавлелери корюнуп башлагъан йыллар эди. Бу вакъытта о, къарбабамызнынъ кулак оларакъ джезаланмасы, къырымтатарларнынъ сюрюн этильмеси акъкъында айтып берген эди», — дие хатырлай Керим Джаманакълынынъ уйкен къызы Фариде.

Дженкнинь ильк куньлеринде башкъа яызджыларнынь аилеле ринен берабер К. Джаманакълынынь къорантасы Акъмесджиттен эвакуация этиле. Дженк вакътында онынь омюр аркъадашы ве эки баласы Татарстанда яшайлар. 1941 сенеси сентябрь 13тен башлап 1942 сенесининь мартына къадар К. Р. Решидов Джаманакълы партиянынь мобилизациясы муджиби 361 инджи окъчулар полкунунь сиясий аскери олып, Къырым джебесинде, Оркъапу районуна, Керчь, Кубаньда уруша. Джаманакълы дженкнинь ильк куньлеринден башлап «Къызыл Къырым» ве «Красный Крым» газеталарынен багъ тута. Публицистик макълелери, очеркleri ве шиирлеринде о, совет аскерлерининь къараманлыкълары акъкъында яза, оккупацияда булунгъан ватандашларынен субетлешип, озь халкъы ве топрагъына севги ве фашизмнинь тез вакъытта енъиледжегине ишанч ашлай. 1943 сенеси «Къызыл Къырым» газетасынынь арбий мух бири сыфатында Дондаки Ростов, Таганрог, Мариупольде дженкlesh мекте олгъан Докъузынджы къырыджы авиаполкъа бара. Муаррири Джеббар Акимов олгъан бу Къырым обкомы партиясы газетасынынь редакциясы башта Сочи шеэринде, сонъра исе Краснодарда чыкъкъан, айны ерде Къырым партизанлары ве эалиси ичюн чалышкъан радионынь муарририети ерлешкен. Бу йыллары бу оджакънынь хадими олгъан К. Джаманакълы радиода къалемдешлери Абдуреим Алтанълы, Шамиль Алядин, Ыргъат Къадыр киби яызджыларнынь чыкышларыны тешкиль эте. Бу аркъадашларынен берабер К. Джаманакълы партизанларнен сыкъкъы багъ тута, арбий листовкалар вастасынен эалиге мураджаат этерек, алман ягъмаджыларынен курешмеге чагъыра. Бу алларны Шамиль Алядин бойлехатырлай: «1943 сенеси февральде Кавказ джебэсинде агъыр яралангъан сонъ, Махачкала госпиталинде тедави олунгъан эдим... Госпитальден чыкъкъан сонъ манъа йигирми кунлюк отпуск берильди. Шимди исе, кочебе Къырым укюмети адамларыны корьмек ичюн Сочиге кельдим. Хадимлернинь эписи «Сочи» мусафирханесинде яшамакъта. Къырым партия велает комитетининь биринджи кятibi В. Булатов, Халкъ Комиссарлары Советининь Реиси И. Сейфуллаев ве Къырым Юкъары Совети Президиумынынь Реиси Дж. Менбариев иле корюштим.

«Бизим къырымтатарлары насыл... яхшы дженк этелерми? — деп сорады менден Булатов. — Командалыкъ бизимкилерден мемнюнми?»

«Къырымтатарлары ичюн джебеде фикир яхшы... — дедим мен, — командалыкътан тешеккюр алгъанлар чокъ!»

«Къараманлар ёкъмы?»

«Бизим докызынджы ордуда... бильмейим!» — деп джевап бердим.

Эки куньден сонъра Елабугадан (*Къазандан — Ш. Ю.*) Керим Джаманакълы кельди, къолума «Известия» газетасы туттырды. Онда, Алупкалы кырымтатар учуджысы Советлер Бирлигининъ Къараманы Аметхан Султаннынъ авада душман учуджыларынен амансыз урушувларда косътерген джесюрлиги икяе этильмекте эди. Мен Булатовнынъ одасына чаптым.

«Сизге кырымтатар къараманы керекми? — дедим онъа эеджанлы давушле, — иште... окунъыз!»

Владимир Семёнович макъалени ашыкъмай, хошнутлыкъле окъуп чыкъкъан сонъ, бюро азаларыны топлады, оларны макъалениниъ мун дериджеси иле таныш этти. Бюро, Аметхан альазирде джебэнинъ къайсы еринде олсаолсун, тапып, оны Къырым укюмети адындан хайырламакъ ве кендисине эдие такъдим этмек ичюн Менбариевни ве Джаманакълыны ёллады. Олар бюронынъ къарарыны эда этилер...» (Шамиль Алядин. «Ер делиджилер»: Къарлы геджеде. — С. 12—13. — Ташкент, 1991).

Бойле этип «Къызыл Къырым» газетасында (1943 с., сентябрь 23, № 38) Аметхан Султан акъкъында «Татар халкъынынъ шанлы эвляды» макъалеси басыла. Айны номерасында онъа СССР Къара ману унваны (1943 с., август 24) берильгени хусусындаки Къарар ер ала. Керим Джаманакълынынъ СССР Къараманы Аметхан Султаннынъ джесюрликлери акъкъында умумий «Къанатлы батыр» серлева сынен Къазанда волгабою татарлары тилинде 5000 нухалыкъ айры китап ичинде учь очерк басыла. Басылмасына 1943 с. октябрь 8де рухсет этиле. Тамам бу макъалелерден кырымтатар халкъы ильк кере озълерининъ ватандашы — джесюр арбий учуджыдан хабер дар ола. Бу китапчыкъ совет аскерлери ичюн азырланып, оларда эфсаневий учуджы шерефленип, ондан гъуруландыра, гъаддар душмангъа къаршы бар кучьнен курешмеге чагъыра. К. Джаманакълынынъ шу очерклеринде о, озъ бабадеделерининъ топрагъында осип буюген халкънынъ эвляды оларакъ, къараманий дестанлар ве йырларны балалыгъындан ичине синъдиресинъдире оськен инсандай косътериле.

1944 сенесининъ апрелинде К. Джаманакълы азат этильген Акъ месджитке келип чыкъа. Феодосия шоссесинде ерлешкен бир къатлы эвдеки квартирасы харабе ве тоналгъан алда ола. «Дженк битти», — деп хатырлай кызы Фарида ханым, — «амма не ичюндир гъалебе куню хатырамда къалмагъан. Бельки эвимизде къуванч деген шей

нинь олмагъаны ичюндир. Я дженкнинь сонъу бизим аилемиз ичюн невбеттеки фаджиагъа чеврильди де. Бабам 1944 с. апрелинде Кырым азат этильген сонъ аман демобилизация олуна. Акъмесджитке къайткъанынен ишке тутуна. Оны А. С. Пушкин адына татар тили ве эдебияты Ильмийтеткъыкъат институтынынъ директоры тайин этелер — мында о, дженктен эвель фольклор болюминде чалыша эди. Бабам Феодосия шоссесиндеки квартирасына киргенде, одалар бош олып, ондаки бутюн мебель, шейлер, китаплар ёкъ этильгенини, полда ат наларынынъ изи къалгъаныны коре, мында ягъмаджылар атхане эткенлерини айтып бере эди. Амма дженктен сонъ Кырымны аякъ устуне къоймакъ къысмет этмеди».

Медениет ве илимни джанландырмакъ, мектеплерни янъы окъув йылында ишке тюшюрмек керек ола. Кырым АССР Совнаркомынынъ вазифеси муджиби о, 1944 с. апрель 12де Москвагъа ёлланыла. Буны тасдикълайдыжы весикъа сакъланып къалгъан ки, онда «Ишбу шеадетнаме татар тили, эдебияты ве тарихынен огърашкъан Кырым Ильмийтеткъыкъат Институтынынъ директоры Решидов Керим аркъадашкъа бериле ки, о, кырымтатар элифбеси ве имля сына деньишювлер кирсетмек меселелерини огренмек макъсадында Москва ш. Илимлер академиясы ве РСФСР Наркомпросына, ве Къазан ш. кырымтатар мектеплери ичюн окъув къуланмаларыны чыкъармакъ ишлерини аль этмек ичюн ёлланыла». Онынъ 1944 с. майыс 6да СССР Илимлер академиясына етип кельгени акъкъында да къайд бар. Халкъынынъ сюрюн этильгенине аиткъарахаберни о, Москвада ала. Ёлланма шеадетнамесинде Акъмесджитке етип кельгени хусусында ич бир къайд ёкъ — Кырымгъа къайтып кельмеси акъкъында айтылмасы биле арткъач. РСФСР халкъ комиссариатынынъ 1944 с. июнь 9да берген невбеттеки шеадетнамесинде шуны окъуймыз: «Решидов Керим — Ильмийтеткъыкъат институтынынъ директоры» Къазан вастасынен Ташкент ш. — Озбек ССР Наркомпросына агъымдаки йылнынъ июнь 10дан итибарен даимий ишке ёлланыла». Командировка шеадетнамелерининъ адий къыясы хусу сий бир бошлукънынъ асыл олмасыны косътере: экинджи шеадетнамеде Ильмийтеткъыкъат институтынынъ ады косътерильмей, чюнки Кырым ве кырымтатарларны анъмакъ бу вакъыттан башлап ясакъ этиле.

1944 сенесинден башлап К. Джаманакълы УзССР Наркомпросынынъ ёлланмасынен М. Горький адына Самаркъанд пединститутын даки озбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ доценти олып чалыша. Къорантасына къавушмакъ ниетинен о, бир йылдан сонъ Татарстан

гъа авуша. Башындан кечиргенлери К. Джаманакълынынъ сагълыгына тесир эте — онынъ акъ джигерининъ бир къысмы къатып къа лып, ава кечирмейджек алгъа келе (яни крупозгъа огърай). Экимлер онынъ сагълыгындан къоркъалар. Къорантасы ве якъынларынынъ чапыпчакъаламалары нетиджесинде о вакъыт къыт олгъан пени циллин тапылып, о, хасталыкътан къуртарыла. 20 бинь эалиси олгъан Елабуга киби къадимий туджджар шеэри онынъ къорантасы ве онъа ошап тюрю еллер ве къасыргъалар къопмасы нетиджесинде мында келип тюшкенлер ичюн там манада джан къуртарув мекаяны ола.

1945 сенесинден итибарен алим Елабуга педагогика институтында башта уйкен оджа, сонъ исе доцент вазифесинде чалыша. 1948 сенеси эдебият кафедрасынынъ мудири этип сайлана ве бу вазифени омрюнинъ сонъундаже эда эте. Мында К. Джаманакълы озюнинъ иль мий ве эдебий фаалиетини девам эте. Бу йылларда онынъ Г. Тукъай, Г. Ибрагимов, Муса Джалиль акъкъындаки макъалелери басыла.

«Бадам байрам кунълеринде къырымтатар авалары олгъан пла стинкаларны къойып, пармакъларынен озю озюне зиль тутып, къай тармагъа тюшмеге севе эди. Биз де даима зевкъ иле ойнап башлай эдик. Амма бадамнынъ юзюнде эксериет пейда олгъан гъам ве кусь кюлик онынъ ватанына асретлигинден асыл олса керек. Акъшам сайын о, радионы къурып, турк тилинде янъгырагъан янъылыкъ ларны эшите, шаркъ аваларыны динълей эди. Бельки о, сюрдюлик корьген халкъларны акъламакъ ичюн азырланаяткъан къарарны эши тип къалмагъа умют этедир, чюнки Сталиннинъ ольмеси азбучукъ умют берип башлагъан эди. Туркиеде исе о заман баягъы къырымта тар яшагъан» *(къызы Фарида хатырлавларындан)*.

Шиирлер язылмай, иждадий тюшкюнлик башлана. Ана тили ве халкънынъ бутюн медениети ясакъ этиле. Советлер девлетинде дженктен сонъ кельген несильнинъ хатырасындан къырымтатарлар нынъ девлетчилиги олып, онынъ ады Къырым Мухтар Совет Социалистик Джумхуриети олгъаныны силип ташламакъ ичюн эр шей япылгъан эди. Та 1970джи сенелерге къадар къырымтатар яызджыларынынъ атта цензуранынъ изинини алгъан эсерлеринден Къырымгъа аит адлар ве сильтем япувлар алынып ташлана. Бу девир К. Джаманакълы ичюн адден агъыр девир ола, о, чокъ вакъыткъадже онынъ агъакъардашлары ве къыз къардашы не ерде олгъанларыны бильмей, ве атта 1950джи йылларда оларнен багъ къурып, язышып башласа биле, ильк кере тек 1957 с. Орта Асияда корюшип оларар. Бундан сонъ тувгъанлары да Елабугагъа келип, олар энди эслибашлы адамлар экенде корюшелер.

Татарстан Языджыларынынъ бирлиги де кенди сырларынынъ темизлигини къайгыра ки, бу ал хусусан ЦК ВКП(б)нынъ «Звезда» ве «Ленинград» журналларында басылган «мешур» къарары ве А. Ждановнынъ «мешур» чыкышындан сонъ пек кергинлей — К. Джаманакълынынъ да невбети келе: 1952 сенеси о, Языджылар бирлигинден чыкъарыла. Себеби там манада белли дегиль, затен о вакытлары бир маначыкъ тапмакъ къыйын олмаса керек, етер ки, къырымтатар олсун. Иджадий тюшкюнлик, анатопракънен багънынъ узюльмеси, ишикучю тешвикъатнен чекишмек олган партиянынъ бутюн бир халкънынъ фаджиясынен не алып береджеги бар эди ки, буны дегиль язмакъ, тюшюнмек биле телюкели олган.

1955 с. И. Эренбургнынъ «Оттепель» романы нешир этиле, айны вакытта «Юность» ве «Иностранная литература» журналлары чыкып башлай. Буларнынъ эписи керчектен де мусбет сиясий деньишюв лернинъ аляметлери олган. Иште, 1956 с. январинде Елабугагъа Татарстан Языджылары бирлигининъ идаресинден мектюп келе. Мында Языджылар бирлигининъ невбеттеки топлашувунда Керим Решидовнынъ 1952 с. июнь 6гъа аит оны Языджылар бирлигине азалыгъындан чыкъарув акъкъындаки къарар, къабаатынынъ исбат этильмеюви нетиджесинде лягъу этильгени, К.Р. Решидовнынъ ЯБ азалыгъына кене къабул этилюви акъкъында бильдириле. Мектюпни ТАССР ССП идаресининъ месюль кятиби Ф. Хусни имзалай. Хрущёв деври башлана. К. Джаманакълынынъ эсерлери Озьбекистанда чыкъаяткъан «Ленин байрагъы» газетасында басылып башлай. Яваш яваш сюрдюнлик акъибетинде девлетнинъ тюрю кошелерине тюшкен зенаатдашлары ве языджыларнен алякъалар пекитиле. 1959 с. Ю. Болат, Р.Тынчеровнен берабер Ташкентте къырымтатар масалларындан ибарет китапны нешир этип олалар. К. Джаманакълы Татарстан языджыларынен де ишбирлик япа. 1960джы сс. Заки Нури ве Эдуард Касимовнен берабер о, къырымтатар масалларыны къа зантатар тилине терджиме этип башлай. 1960 сенеси о, Р. Музафаровнынъ намзетлик диссертациясына оппонентлик япа. Къырымтатар фольклоры мевзусында докторлыкъ диссертациясыны къорчалагъан Рефикъ Музафаров ве къырымтатарларнынъ халкъ агъыз яратыджылыгъы акъкъындаки эсас окъув къуланмасынынъ муэллифи олган Джафер Бекиров къырымтатар фольклорджылыгъына даир ильмий аныанени девам этелер. Кенди ишлеринде буларнынъ экиси де мытлакъа К. Джаманакълынынъ 1930ынджы сенелери эльде эткен нетиджелерине эсасланалар.

Омрюнинъ сонъки йылларында К. Джаманакълы тюрлю шеэр лернинъ архивлеринде Аметхан Султаннынъ аяты векъараманлы къларына даир весикъалар топлай. Материалларнынъ бир къысмы о вакъыт Ташкентте ерлешкен Языджылар бирлигининъ къырымта тар болугинде музакере этиле. Буны К. Джаманакълынынъ Ю. Булат ве Э. Шемызаденен ськъськъ язышмаларында коремиз. Албуки, андан кельген мектюплер, эльязмалар Языджылар бирлигинде эппейи булунгъанындан делялет бере. «Аят ичюн» серлевасы астын даки эльязманынъ къараламасы К. Джаманакълынынъ олюминден сонъ аиленинъ архивинде сакълана.

Артыкъ агъыр хаста К. Джаманакълынынъ сонъки шиирий эсери «Арзу» шиيري экен, бунысы А. С. Пушкин шиирининъ сербест терджи месидир. Оны ишлеркен, шаир йыллар теренлигинде къалгъан генч лик деврине хаялджа къайтып, дерсинъ, рус шаирине зиль тутаракъ, озюнинъ енъильмез арзусы олгъан ерге, яни къайтмагъа истей.

...Где в тишине простых татар семьи
Среди забот и с дружною взаимной
Под кровлею живут гостеприимной...

Керим Джаманакълы 1965 сенеси август 1де Елабугада кечине. Анда да шеэрнинъ эски къысмындаки татар мезарлыгъында джыйыла. Шеэрнинъ янъы къысмындаки сокъакълардан бири Керим Решидов адыны ташый. Елабуга девлет университетининъ филология факультети теркибиндеки татар тили ве эдебияты музейинде языджынынъ мирасына багъышлангъан болюмбар.

1973 с. Ташкентте К. Джаманакълынынъ «Достларыма» шиирий джыйынтыгъы дюнья юзю коре. Оны Э. Шемызаде тизип, кириш сёзюни яза. 2005 сенеси языджынынъ 100 йылыгъы черчивесинде филология илимлери докторы, профессор А. Сибгатуллина онынъ сайлама эсерлеринден ибарет «Эсерлэр» джыйынтыгъыны азырлап, оларны татар ве рус тиллеринде чыкъара. Китап Елабугада аз нус хада нешир этиле. 2008 с. Акъмесджитте «Кърымтатар халкъ масаллары» китабы чыкъарыла ки, оны К. Джаманакълы ве А. Усеин тертип эттелер. Керим Джаманакълынынъ «Кърымтатар батыры Аметхан Султан» (2010) серлевалы очерклер циклы бизим куньлерде гъайрыдан чыкъарылды. 2015 с. «Чынъ ве манелер» (репринт нешир) китабы нешир этильди. Энъ тазелери арасында къазанлы тарихчы Д. Г. Галлямованынъ «Керим Решидов (Джаманакълы): имя в отечественной истории КрымКазаньЕлабуга» (2016) китабыны къайд этмек мумкюн.

К. Джаманакълынынъ иджады университет ве орта мектеплернинъ кырымтатар эдебиятына аит окъув къуланмаларында да бардыр.

Дженктен эвель басылган шиирлери ве макъалелери, шу джум леден А.С. Пушкин адына Кырым ильмийтеткыкыат институтынынъ махсулаты олып, 1940 сенеси чыкъкъан чынъ ве манелернинъ ильмий нешири окъуйдыжыларнынъ кениш даиреси ичюн къапалы эди. 1970 инджи сс. К. Джаманакълынынъ омюр аркъадашы архивнинъ эльязма фондынынъ эсас къысмыны о вакъытлары Озбекистанда булун ган Языджылар бирлигининъ архивине теслим эте. Бугундебугунь И. Гаспринский адына кутюпханенинъ сийрек китаплар, эльязмалар ве архив материаллары болюминде К. Джаманакълы та сагъ экенде нешир корьген китаплары ве озь элинен язган шиирий дефтерлери булунмакыта. И. Керимовнынъ «Библиографический указатель печатных книг, статей и произведений на крымскотатарском языке: 1618—1944 гг.» (2009) китабынынъ бир къач саифеси К. Джаманакълыгъа айрылган. Бугунки кунде энъ толусы «Керим Джаманакълы (Решидов): библиографик косьтергич / КДЖМ «И. Гаспринский адына кутюпханеси»». — Акъмесджит, (2017) китабыдыр.

Элиниздеки джыйынтыкъ эки къысымдан ибарет олып, «Шиирлер» адлы биринджисине Керим Решидов Джаманакълынынъ 1920—30 сенелери популяр олган эсерлери кирсетильди. Оларнынъ экс ериети араб ве латин язысындан транслитерация этилип, ильк кере бериле ки, ишбу шиирий метинлерде о девирнинъ яшларына хас олган яшайышкъа къуванч козюнен бакъув, тез вакъытларда аят яны тус аладжагына ишанч дуйгусы ифаделене. Айны заманда мында дженк йылларында «Къызыл Кырым» газетасы ичюн языкан эсерлер кирсетильди. Оларда шаир явуз душмангъа къаршы бар кучьнен курешмеге, гузель Кырымны къорчаламагъа чагыра. 19501960 сс. яратылган шиирлернинъ чокъусы да ильк кере басыла ки, оларда табият лирикасы, рус шаирлеринден терджимелер, Хрущев деврининъ кетирген умютлери хусусында фикир юрьсетюв киби аллар мевджут. Ери экен, шуны да къайд этейик ки, базы шиирлери я да сатырлары гает сиясетлештирильгени ве я девир тенденцияла рына къапылганы ичюн я алып ташланды, я джыйынтыкъкъа кирсетильмеди.

«Макъалелер» деп адландырылган экинджи болюкте языкъынынъ У. Ш. Токътаргъазы, У. Ипчи акъкъындаки эдебийтенкыдий макъалелери ер алды ки, оларда эдебиятымызнынъ корюмли векил лерининъ иджадындаки эсас хусусиетлери, миллий эдебиятымызнынъ инкишафына къошкъан исселери бельгилене.

Керим Джаманакълынынъ кырымтатар фольклоры акъкъындаки макъалелери миллий фольклорджылыгымызнынъ дегерли саифеле рини тешкиль эте. Оларнынъ эписи дженктен эвельки матбуатымызда басылып, сонъ ич нешир этильмегендир. Хусусан анылган яызджынынъ 1939 с. Кырымнынъ Маариф Комиссариатында япкъан кениш марузасы айры ер тута ки, онда халкъ иджады огренильмесининъ нетиджелери ве вазифелери бельгилене. Эки макъаледе халкъ агъыз яратыджылыгынынъ чынъ ве манелер киби озьгон жанрларынынъ изааты берилип, оларнынъ бедий хусусиетлери анылатыла. Миллий масалларымызнынъ талилине багышланган макъалелеринде исе о, тек оларнынъ мевзуй таснифинен сынъырланмайып, кырымтатар масалшынаслыгынынъ темель ыстылалары (терминлери) ве анъ ламларыны такъдим эте, айны заманда оларда халкъ кедайларынынъ терджимейиаллары акъкъында малюмат бериле.

Китапкъа К. Решидов Джаманакълынынъ архивинден алынган фоторесимлер де кирсетильди. Сонъунда исе базы сёзлернинъ лугъаты бериле.

Ишбу джыйынтыкнынъ азырланмасы эппейи вакъыт талап этти ки, онъа баш къошкъанлар сырасында: транслитерация ишлери ичюн Гульнара оджа Сеитваниевагъа ве Медине ханым Алимова гъа, лугъатны текмиллемеге ярдым эткен Айше оджа Кокиевагъа, проектни омюрге кечирювде фааль иштирак эткен Яызджылар бир лигининъ реиси Урие ханым Эдемовагъа, теткъикъат ишлери ичюн Керим Джаманакълынынъ торуны — филология илимлери намзети Гульшат ханым Эмирсуиновагъа самимий тешеккюримизни биль диремиз!

Китап язылмасы ичюн «КъДж ДБММ И. Гаспринский адына Джум хуриет кырымтатар китапханеси» «Сийрек китаплар, эльязма ве архив малюмат фонду»нынъ малюматы къулланылгандыр.

Н. К. Эмирсуинова, Ш. Э. Юнусов